

ЧУРАПЧЫ
УЛУУБУН
ХАБЫАТА

Дың кыргыттар заттарынан
Анастасия СЛЕПЦОВА
Марфа РОМАНОВА
Наталья ЗАХАРОВА

КИМ ДА УМУЛЛУБАТ, ТУОХ ДА УМУЛЛУБАТ

ААСПЫТЫ ЫТЫКТААНЫН—ИЗСПИТ

«Уол оѳо биір күн ат уордатыгар, биір күн ат өрөбөтүгэр». «Биір сыммыт ханна сыттыбататай, биір уол оѳо ханна өлбөтөдөй». «Уол оѳо дьол-лоох, тангара байдаах». «Уол оѳо төрөөтүгүнэ уот иччигэ үөрэр» дигэн өс хоһоонноро мезингэ этилибэтөх быһылаахтар. Арайах ахсааннаах саха омук нүөргүн уолаттара Аҕа дойду Улуу сэриитин кэмигэр ханна-ханна таһаарыахтарай, туохха-туохха түбэспэтэхтэрэй? Кинилэр—саха саамай бастынтан-бастыг, доруобайтан-доруобай, саха омук сайдыытын барбардыахтаах, кини ахсаанын хангыахтаах, үксэттиэхтээх, алаас-алаас ахсын оѳо сагатын чуудаардыахтаах, сымны-сымны ахсын сыппай, сикэллээди сырнырдыахтаах, хотон-хотон ахсын хороһор муостаагы хончотуогуохтаах, саамай куустарып-уохтарып үтүктүгэр, өйдөрүн-санааларын өрөгөйүгэр сылдыар өдөр дьон—аан дойдуну аты-лахтаах уу курдук айылаабыт, хаан тохтуулаах кыргыһы тороонутар ити өс хоһооннорутар этиктер шынаттаах тыллары хоннохторун аныгар кыбынан, сүрэхтэрин түгүгэр сөгүрдөн, хайаатар да кыабын-хотон төрөөбүт уйаларыгар—Сахаларын сиригэр, үөскээбит төрүт буордарыгар бөрт түргөннүк эргиллэн кэлэр дьин патристическай үрдүк сүүрээни эттиригэр-хаанырыгар илэринэн, ити иһигэр тылланан да туран ааттаммытара.

Кинилэр ортолорутар Одьулуун нэһилиэгин бастыг ыччата—мындыр уус кутан онорбутун курдук чочуонай, спортивнай быһылаах-таһаалаах, сибиэһэй, чөбүк эттээх-сиппээх, кымыс кыраһыабай, иһин ыччаттаахпын диир оѳото—баара-суоѳа 20 саастаах Иван Владимиров эмне баара.

Фронтка кини 1942 с. атырдыах ыйыгар барбыта. Тулааһах ийэтигэр, кырдыаас эһэтигэр улааппыт, дьон көргөнгө баар-суох үлэһиттэрэ, китиэхтээх-аһаттаах, коруохтээх-хараһахтаах кинилэрэ, саҕа сүһүөгөр туран эрэр «Трактор» колхоз хонуутун биригэдьинэрэ, баар-суох актыбынай комсомолцтара, ыччаттар тэрийэччилэрэ, кырдыаастар эрэнэр-кэтэһэр өлөлөрө барытын бары да аһыа, харааста саныы хаалбытара.

Саха бастыг ыччата фронтка да баран дьон кэмнигэр соһуллубата. Кини түбэспит дивизията сэрин устатын тухары иһинки кирбигэ сылдыбыта.

Быһыл от ыйын 5 күнүгэр историяга кирбигэ, аатырбыт Курский-Орловскай Тобойго сэринлэһин 50 сыла туолла. Аҕа дойду Улуу сэриитин историятыгар бу кыргыһы кыһыл көмүс буукубаларынан суруллубутун сибээскэй дьон үчүгүйдүн өйдүллэр. Бу улууһааннаах кыргыһыга сахалартан бөрт элбээ суох кини сэринлэспитэ. Манна Иван Владимиров 13-с армия 125 нүөмөрдээх оһуобай ленинскэй-артиллерийскай полкатыгар Далькоммерцик-разведчик быһыаатынан сылдыбыта. Өссө 1943 с. бос ыйыгар Курский куораты өстөөх армията 500 самолетунан бомбалааһыныгар Иван сулууспалыыр полкатын сэриниһиттэрэ 176 самолету сууларбытара.

От ыйын 5 күнүн түүнүгэр Владимировтаах батальон Олховатскай туһаайы иһинки кирбигитигэр баар этэ. Ити түүн артиллеристар өстөөх түөрт төгүлдээх кинигин төттөрү охсубуттара. Бэһис сибиэһэй күүһүнэн уонна кэмэ суох кинигини тулуйбанын, техникаларын олоҕу уруускалатан, 84 киһиттан 17 киһи ордон төттөрү быраамлыыбытара. Саха уола ити умнуллубат уонна уодаһыннаах хабырыһыттан «тангара көмөтүнэн» бүтүн ордор дьолломмута.

Курскай-Орловскай Тобойго биһиги сэринлэспит күргүөмнээх кыайымыларын кэппиттэн Иван Владимиров Кыһыл Знамялаах, Богдан Хмельницкай орденнаах 25-с артиллерийскай дивизия 1362-с полкатын састаабыгар кирсепэн сэрин бүтүөр дьэри хорсун суогу тэлбитэ. Кинилэр ол курдук Украина уонунан аабыллар куораттарын, ол иһигэр Киев, Проскуровы (кэлин Хмельницкай), Житомиры, Ужгород, Мукачевы уо. д. а. үтүө ахсааннаах дэриэбинэлэри босхолообуттара. Карпат хайаларын туоран Венгрия, Польша, Чехословакия уонунан куораттарын сүүһүнэн дэриэбинэлэрин босхолоонунга кыттан. Кыайы күнүн Прага куорат аттыгар көр-сүбүттэрэ.

Саха уола сылдыбыт 1-кы гвардейскай армията генерал-полковник А. А. Гречко хамаандааһынынан албан ааттаах суолу ааспыта. Армия бүтүнүтэ, ол иһигэр Иван сэринлэспит Проскуровскай полкаты, сэрингэ үнүлүччулаах ситиһилэрин иһин Богдан Хмельницкай орденынан наараадалаһыммытара.

Иван Иванович бырааттыг атын омук уолаттарын кытта биір дьон көргөн өлөлөрүн курдук өн-

нүн дөһөн, эһэлээхтин уонна бэйэни харыстаммакка, хорсуунук сэринлэспиттэрин туһунан Р. Каримов «Первогвардейцы» дигэн кинигэтигэр ситилин суруйар.

Сэрин бүтүтүн кэмэ Арбаа Украинага Ровно уонна Львов куораттарга сулууспалаабыта. Ити сылларга ис өстөөхтөрү—бандеровецтары угары турбута. Кинилэр тобохторун ылдааһынга, өссө саамай «дыниһэй», куһаҕан, собуолааһыннаах, уоран, өмүтүннэрэн саба түһүүлэрдээх, кэтэнилээх-мананылаах сэрингэ сылдыбыта уонна ити дойдуттан этэнигэ араһыбыта. Билигин кини: «Мин Ийэ дойдум кытаанах балаһыаньыга түбэспит кэмигэр атын бырааттыг омуктар дьоннорун кытта тэбис-тэнгэ биір ара санаанан сэрин бары эриндэрин-мускуурдарын, ыардарын сүксүспүтүм».—дигэн этэр толору кыахтаах уонна бырааттаах.

И. И. Владимиров 1947 с. төрөөбүт дойдутугар Чурапчыга эргиллибитэ. Кэллэ-кэлээт нэһилиэн, оройуон общественной олоҕор төбөтүн оройуон түспүтэ. Одьулуун, Амма нэһилиэннэрин Сэбиэттэрин исполкомдарын председателлэрин солбуйааччынан, сирэй председателинан, партийнай тэриэтэлэр секретардарынан ситиһинилээхтик үлэһин сырытта-дына, бөбөгөтүү бэрээдэгинэн дигэн ааттаан, эргин үлэтигэр ыппытара. Ийэһе 20-ч сыл Чурапчы, Амма, Булун оройуоннарыгар, Орджоникидзевскай оройуонга сөлүөлөргө, райполарга председателлээбитэ. Кэлин Дьокуускай куорат эргинни систематыгар барбыта. Бу үлэте «Советской потребкооперация туйгуна» анаһынан, правительство да, ведомственай министрстволар да грамоталарынан бэллэтэммитэ. Ханна үлэлээбит оройуоннарын уонна коллективтарын общественной олохторугар көхтөөх кыттымын ыларынан уратыланара. Пенсияга госстрах Дьокуускай куораттаагы инспекциятыттан тахсыбыта. Күн бүгүн да общественной үлэттэн аккаастаммат. Төһө да 71 сааһын томоочу туолбутун иһин, ветераннар Дьокуускай куораттаагы сэбиэттэрин үлэтигэр кыттар, дьонго көмөнү онорортон аккаастаммат.

Иван Владимиров спортсмен быһымынан олоҕо туһунан бэллэтэниэн сөп этэ. 1948 сылтан саҕалаан уонча сыл устата спордунаан утумнаахтыг дьарыктаммыта. Ити сылларга Чурапчы оройуонун сүүмэрдэммит хамаандатын чөлүнэ. Кылыга, куобаха, ыстанга, үстэ төхтүрүөн ойууга уонна нылгас дистанцияларга сүүрүүгэ оройуонун чөлүн республикага уонна атын оройуоннары кытта муоталаһыга үгүстүк көмүскээбитэ. Республикага ити ааттаммыт көрүгүнэргэ 2-с, 3-с нүөмөрдэринэн сылдыбыта, оттон илин энэр оройуоннарга тэһнээ суох этэ. Ол гынан баран очотоску күрэхтэһиннэр ситэ-хото сурунна билигин курдук киллэриллибэтөх буоланар, умнуллубут да буолуохтарын сөп. Чулуу көрдөрүүлэрин саха дьонго хоннохторо аһыллан, санаан сайын саамай үтүө көмүрүгэр—ыһахтарга ситиһэллэр этэ. Олорго ытыллыбыт кирбигилэр сурунна кирэллэрэ эбитэ дуу, суоҕа дуу?

Ордук табыллан И. И. Владимиров 1949 с. Ытык Күөл ыһаагар 42 м 40 см кылыбыта. Бу очотолорго чутас эргин суох улахан көрдөрүү этэ. Ол саҕана дьон билигин курдук эрдэттэн кыһыннары наука этэринэн дьарыктамматтара, үлэһин-хамсыы сылдьан күрэхтэһэллэрэ.

Биһиги, кыра уолаттар, ыһахтарга Иван Владимиров кылыбарын, сүүрүрүн эһиргэ сылдьан көрөр этибит. Төһө дьэтэххэ, биһиги иһин хайдахтаах курдук тулсаҕайдык туттарын-хаптарын, атыттартан ураты кыраһыабай быһымын-таһаатын дьон быһыынан кыбыла-кыбыла кини көрөрбүт. Киниэхэ ымырарбыт, кини курдук буолуохпутун баҕарарбыт.

Уоһа этилибитин курдук, Иван Иванович биһиги улууспутугар 50-с сылларга улахан актыбынай олоһунан өлөрбүтэ, үлэлээбитэ. Очотолорго, 50-с, 60-с сылларга, сэрин, сүт-кураан уодаһыннаах сылларын туоратыһыт сэрин кэппиннээри олоҕу чөлүгэр түһэригэ бэйэни харыстаммат нүүрүннээх үлэһин тэрийсипит, кыра үөрэхтээх гынан баран сүһүн тэрийэр дьэбурдаах, норуот уолсый билигинин ылбыт дьоннор хас нэһилиэк ахсын баалара. Холбоур, Одьулуунга оройуон үрдүнэн кэппиннээх билиити колхознай тутулу сайыннарбыт тэрийэччилэр Н. И. Ботучин, Т. Г. Тоскин, Е. Г. Григорьев, СР, РФ үтүөлээх учуутала Н. А. Старостин уо. д. а. И. И. Владимиров кинилэр кыһаларыгар итиллибитэ, кинилэрдийн тэбис-тэнгэ кытаанах-хаһыаҕынан кырбаһан, эһил-төгүл эриһсэн үлэлээбитэ. Хомоһуох иһин, бу дьон билигин суохтар.

Биір эмэ, бизэ тарбах иһинэн аабыллар кини баар да буолларына бэллэһит кинигэр ыдыллыбакка иһэн-сүгэн сылдыахтаахтара. Манник дьоннор, ханна отороллоруттан тутулула суох, удуус, нэһилиэк историяларынан, кини туттууларынан буолуохтаахтар этэ. Хайа да сир бэйэтин ааспыт олоһун, дьонун хайа да кэмгэ билиэхтээх, үөрэттиэхтээх, онуоха ытыктыбылаахтыг сымнаһаһан, онно тирэ-дирэн сайдыахтаах.

Ахтылаахха, сымнаһаһаах айылаах дьоммут ханна да элбэхтэр. Одьулуунга Ула Кыһыл Знамята орденнаах бырааттыгыгар үйэтин тухары биригэдьинэр Семен Яковлевич, сылгыһыт Лев Яковлевич Колесовтар, Ленин орденын кавалера, республика билиһиннээх комбайнера А. Н. Кардашевскай, сайын устата түөрт оѳоска кыдамылар Д. Н. Седалищев, армый кэлигини көлүөнэ, сэрин сылын өлөлөрө Октябрьскай Революция, Ула Кыһыл Знамята орденнардаах механизатор Н. Е. Яковлев, туохтан да санаатын түһэрбөт, ханнык да үлэттэн толгон турбат характердааһын, эрдэһиннээх уһун сылларга биригэдьинирдээн «мускуйдар муус, таскыйдар таас иһин» дигэн норуотунан бэйэтинэн ааттаммыт Х. Х. Матвеев, төлөннөөх комсомольскай тэрийэччи, саха кыргыттарыттан алмаас промышленноһыгар барбыт бастакы хараһааччы В. А. Григорьев, орденнаах агроном, кийити нуучча кыһа С. В. Кочеткова, айылбаттан айдырылаах механизатор, орденнаах А. А. Седалищев, производство чаҕылхай тэрийэччилэр Н. Л. Колесов, Ф. Р. Софронов, С. Х. Матвеев, көңүл тустууга сахалартан биір бастакы маастар, бары үлэ-бэ эмнэ дэгиттэр маастар, нэһилиэннээ уолсый тапталлааҕа Ф. Ф. Винокуров, очотоску сцена күөрөгэйэ, оройуонга, республикага уус-уран самодеятельность ветерана, кэлин сибээскэй үлэһит С. Д. Дьячковская—Федотова, маһы лыгкынааччы ыллар уус, ол саҕанаагы улахан тутуулары барыларын туһут Е. В. Дьячковская уо. д. а. нэһилиэн историятыгар бэйэлэрин миһэтэлэрин достойнайдык булуохтаахтар, онуоха үлэ дьонунан ытыллыахтаах дин саныыбыт. Кинилэри кэһэн иһэр улахан үбүлүйдэринэн сибээстээн аһан-санаан, баар өртүлэрин чиһэстээн-айхаллаан астарбыт ханнык!

Олох төһө даҕаны бэйэ эрө иһин көрүгүргэ көңүл-былас ыппытын иһин, нэһиликтэргэ салаатта уруулугар туруоруллубут сорох-сорох салааһааччылар чааһынай хаһаайыстыбалаах пенсионердааһар өбөтөр күнү-түүнү сибээһиннэрэн умса-төннө түһэн үлэһин сылдыар бааһындааһар өй-санаа, уолсый культура, быһы-майгы ертүһүн арылгыч үрдүн таһымга тураллара норуот олоҕор-дыаһагар, кыаммакка-кыһалбалаахха туһалаах буолуо этэ дигэн санаа үөскүүр уонна кинилэр общество буттүүнэ туһанар сыаннастарыгар сиригэр-уотугар, суолугар-иһигэр көтөх санаата суох, аһаастыг, билигин ыарыхан, булкуурдаах бириэмээ дьин-чахчы нэһилиэннээ уолсый интэриһин аахсан, билэн-көрөн салайар дьоннор буолаллара наада.

«Ким да умнуллубат, туох да умнуллубат» дигэн тыллар ханнык да кэмгэ дьон-норуот өйүтүн даҕаны, политическай олохтон даҕаны ылан быраамлыах тустара суох Аһыттыбыт историяны умнар, онно аахайбаттыг сымнаһаһар, бүтүгүнүн эрө олоҕор общество даҕаны, коллектив, чугаһыттан ыллаахха дьон көргөн даҕаны атыттарынан ытыттар кыахтара суох, сикэллэрэ-мутуктара көбүрөх.

Иван ФЕДОТОВ,
«Саха сирэ» хаһыат корреспондента
(«Сага олоххо» анаан).

Нуучча ученайа, аһаһыта Н. Пржевальскай 1879 сыллаахха суруйбут Кини Азия кэппиннэригэр үөскээбит дьинкэй сылгыларга 20-с үйэ саҕаланымтыгар эстибиттэрин тэнэ буолбута. Кинилэр аһаһах зоопаркаларга эрэ хаалбытара.

Билигин зоопаркалар ууһатарса иһиннэн сылгылары көгүлгэ ыһаллар.

Ситимонка: Пржевальскай сылгыларга Сибуруу Богемияга көнүлгө.

(ЧТК—РИТА—ССТА).

